

Kto to jest uczeń zdolny i jak pracować z uczniem zdolnym, aby rozwijał się?

Opracowała: Grażyna Pietroń

Jednym z podstawowych warunków zapewnienia uczniom maksymalnych szans rozwoju osobowości jest **indywidualizacja kształcenia**. Obowiązkowe nauczanie dzieci i młodzieży skłania do poszukiwania takich sposobów postępowania pedagogicznego, które stworzą każdemu uczniowi warunki wszechstronnego i pełnego, na miarę indywidualnych możliwości, rozwoju osobowości. Indywidualizacja kształcenia ma dość dawne tradycje, których znajomość pomocna jest także przy najnowszych poszukiwaniach eksperymentalnych, często nastawionych na doskonalenie metod, środków i form znanych przed laty.

Aktualne zainteresowania **indywidualizacją kształcenia** odbywać się powinno w ramach odpowiednio zorganizowanego systemu kształcenia i wychowania, który ma sprzyjać przygotowaniu ludzi mogących sprawnie działać zarówno we współczesnych, jak i przyszłych warunkach życia. Wśród wielu zainteresowań ludzkich jednym z odwiecznych przedmiotów zainteresowań jest sam człowiek. Nic też dziwnego, iż próby udzielania chociażby częściowej odpowiedzi na to pytanie podejmowane były przez najwybitniejszych myślicieli różnych okresów historii ludzkości. Różnice między ludźmi uwarunkowane są bezpośrednio przez wiele czynników. Chociażby: temperamentu, zdolności, zainteresowania, charakteru, pobudzania uczniów do aktywności w trakcie nauczania, a nawet zdrowia, zalet duszy i intelektu, siły, rozumienia, kojarzenia akceptacji, świadomości i podświadomości. W praktyce szkolnej często adresuje się treści nauczania do tzw. średniego ucznia. W obecnej dobie zwrócono szczególną uwagę na zainteresowania różnicami indywidualnymi, koncentrując swoje obserwacje wokół problemu zdolności ucznia.

Ludzie mają różne **uzdolnienia indywidualne**, a wyniki ich działań są zależne od tych uzdolnień. W dużej mierze przemiany gospodarcze i społeczne przyczyniły się do wzrostu zainteresowania możliwościami pełniejszego wykorzystywania zdolności ludzkich. Wzrosło też zapotrzebowanie na robotników wykwalifikowanych, a więc posiadających określone wykształcenie kierunkowe, zawodowe. Więc sprawą otwartą stało się znalezienie takiego systemu nauczania, który w sposób racjonalny pozwoliłby połączyć nauczanie kierowane przez nauczyciela z uczeniem się zróżnicowanych pod wieloma względami uczniów. Umożliwienie dzieciom rozwijania ich indywidualnych cech osobowości i sił twórczych, jak też przystosować dzieci do życia w środowisku przyrodniczym i społecznym. Część wiedzy powinna być przyswojona w podobnym stopniu przez wszystkich uczniów, część natomiast może być przyswojona w zależności od różnic w zdolnościach i zainteresowaniach.

Uczenie się i nauczanie powinny być dostosowane zarówno pod względem jakościowym, jak i ilościowym do indywidualnych cech i możliwości dzieci: wybitnych i średnio zdolnych, dzieci przeciętnie zdolnych oraz dla dzieci niezdolnych. Szkoła powinna przekazywać młodzieży gruntowną wiedzę, rozbudzać

zainteresowania, wyrabiać umiejętności samodzielnego uczenia się, dostrzegania i rozwiązywania problemów. Aby umożliwić młodzieży pełny rozwój uzdolnień oraz zainteresowań w ramach działalności szkolnej, wprowadzono zróżnicowane programy w zakresie przedmiotów fakultatywnych – czyli rozszerzenie wiedzy w zakresie wybranych przedmiotów.

Zadatki zdolności istnieją w naturze człowieka, a ujawniają się i rozwijają w działaniu. S.L. Rubinsztaj stwierdza, iż zdolność to “skomplikowana syntetyczna cecha człowieka, która określa jego przydatność do działania”. Zdaniem N.S. Lejtosa zdolności to: “psychiczne cechy osobowości, które są podstawą sprawnego wykonywania określonych rodzajów działalności”. A.Z. Pietrański pisze: “zdolnościami nazywamy takie różnice indywidualne, które sprawiają, że przy jednakowej motywacji i uprzednim przygotowaniu poszczególni ludzie osiągają w porównywalnych warunkach zewnętrznych niejednakowe rezultaty w uczeniu się i działaniu”. J. Reykowski odróżnia dwa rodzaje zdolności: zdolności “naturalne” i zdolności “rzeczywiste”. Zdolności naturalne według niego są determinowane głównie czynnikami natury genetycznej. Zdolności rzeczywiste są wynikiem uczenia się ale powstają na podłożu zdolności naturalnych.

Rozwój zdolności rzeczywistych uzależniony jest od działalności człowieka i od uczenia się. Ogólną zdolność do uczenia się określa się jako inteligencję. **Inteligencja** jest czynnikiem, który uważa się za decydujący o efektach działań ludzkich – w tym także o wynikach uczenia się. Związek między wynikami uczenia się i poziomem inteligencji uznajemy za oczywisty. Mamy do czynienia ze znanym zróżnicowaniem ludzi pod względem zdolności i uzdolnień. Zdolności mogą mieć charakter ogólny, bądź drobiazgowy (mówimy wtedy o zdolnościach specjalnych lub uzdolnieniach). Różne zdolności ujawniają się z reguły w pewnych okresach życia człowieka.

Od dawna wśród wielu cech określających osobowość człowieka wymieniano temperament. **Temperament** przejawia się w każdej czynności i niezależnie od jej treści i ukierunkowania. Jest on jednym z mechanizmów regulujących czynności. Cechy temperamentu przejawiają się przede wszystkim w emocjach i w czynnościach motorycznych. Sposób wykonywania określonej czynności, sposób charakterystyczny dla danego człowieka lub grupy ludzi rozumiemy jako styl działania. Wyróżniamy dwa podstawowe style działania. Pierwszy to działanie żywiołowe, charakteryzujące się krótkim okresem przygotowań do pracy, szybkim podejmowaniem decyzji i szybkim wykonywaniem czynności. Uczenie się w ten sposób jest często drogą prób i błędów, aktywność jest bardzo duża, natomiast efektywność działań o wiele skromniejsza niż sądzić by można na podstawie obserwacji i zachowań. Drugi ze sposobów charakteryzuje się wydłużeniem okresu przygotowawczego i polega na przygotowywaniu planu pracy, zastanowieniu się nad metodą działania, zbieraniu i analizie danych przed podjęciem decyzji. Realizacja planu jest wolna i zazwyczaj dokładna. Działanie takie ma zapobiec ewentualnym błędom.

Charakterystyka indywidualnego stylu pracy uczniów “silnych” przedstawia się następująco:

1. Dynamika “wciągania się” do pracy i stopień męczliwości:

- mała podatność na zmęczenie,
- brak potrzeby dłuższego odpoczynku,
- tendencja do odrabiania lekcji “za jednym zamachem”,
- stopniowe wciąganie się do pracy (konieczność “rozgrzewki”).

2. Zakres pracy umysłowej:

- większa integracja czynności przygotowawczych i sprawdzających, krótszy czas trwania czynności przygotowawczych,
- dokonywanie zmian i poprawek w zadaniu w czasie wykonywania czynności zasadniczej,
- sprawne działanie bez konieczności uprzedniego sporządzania planu pracy,
- przekładanie mowy ustnej na pisaną.

3. Stopień napięcia emocjonalnego:

- w stanie napięcia może występować zwiększenie zakresu pracy umysłowej,
- czas wykonywania zadania skraca się.

Cechy temperamentalne są czynnikiem różnicującym zachowania ludzi. Ludzi o różnych cechach temperamentalnych charakteryzuje więc odmienny sposób działania, rozmaite tempo uczenia się.

Kolejnym czynnikiem psychologicznym w uczeniu się jest **motywacja**. Motywacja jest pewnym mechanizmem organizującym zachowanie jednostki w taki sposób, aby prowadziło ono do osiągnięcia określonych, ważnych dla niej stanów rzeczy. Motywy określa się natomiast jako wszelką podniecie lub wszelki układ podnieci, poruszających do działania, a także zwerbalizowanie celu i programu umożliwiającego danej osobie podjęcie określonej czynności. Wyodrębniono szereg rodzaj motywów jak: uczenie się ze względu na potrzebę społeczną, praktyczne cele życiowe, korzyści osobiste i poczucie obowiązku, uczenie się dla utożsamienia się z grupą, uczenie się dla samego uczenia się (cel sam w sobie), pragnienie powodzenia i ucieczka przed niepowodzeniem, nacisk i przymus.

Znajomość motywacyjnych uwarunkowań uczenia się i różnic w motywacji w uczeniu się różnych osób jest jednym z warunków właściwego organizowania procesu kształcenia.

Na osiąganie wysokich wyników uczenia się mają również **zainteresowania**. Powiada się, że zainteresowania są nabywanymi przez człowieka w toku jego rozwoju stałymi skłonnościami do zajmowania się określoną dziedziną rzeczywistości, określonymi czynnościami czy sprawami. Zainteresowania mogą mieć charakter

trwały, bądź też ulegają zmianom. W przypadku zainteresowań mamy do czynienia, z ich wielokierunkowością. Wraz z wielokierunkowością zainteresowań ludzi, istnieją znaczne różnice w stopniu zainteresowania różnymi rzeczami czy sprawami. Nawet ludzie o podobnym kierunku zainteresowania przejawiają niejednakowy stopień skłonności do zajmowania się przedmiotem swoich zainteresowań. Dlatego też o bardzo silnych i trwałych zainteresowaniach mówimy jako o zamiłowaniach (podobnie jak np.: w przypadku bardzo wysokich uzdolnień powiadamy o **talencie**).

O sposobie i wynikach działań człowieka decydują także **postawy**. Obecnie postawy rozumie się czasem jako względnie trwałą dyspozycję przejawiającą się w zachowaniach, których cechą jest pozytywny lub negatywny, stosunek emocjonalny do danego przedmiotu, bądź jako względnie trwałe systemy pozytywnych lub negatywnych ocen, uczuć emocjonalnych i tendencji do zachowania się. W definicjach postaw wyróżnia się trzy składniki postaw – składnik poznawczy, składnik emocjonalny, oraz składnik zachowania. Wzajemne oddziaływanie składników poznawczych i emocjonalnych oraz działania sprawia, że zróżnicowanie postaw względem rozmaitych przedmiotów, spraw, wydarzeń, zjawisk czy procesów jest bardzo złożone. Postawy wywierają wpływ nie tylko na dobór informacji, ale i na rozumowanie. Postawy są czynnikiem w dużym stopniu różnicującym zachowania ludzi – w tym także sposób i efekty uczenia się.

Również **aspiracje** człowieka wywierają określony wpływ na jego działalność, czyli oczekiwania ludzi w zakresie własnych osiągnięć. poziom aspiracji warunkuje działania człowieka – ich zakres, a także sposób i wyniki.

W powyższym tekście wykazałam różnice w zakresie **cech osobowości**, które powszechnie uważa się za szczególnie wpływające na działalność ludzi (np.: uczenie się). Do cech tych zalicza się zdolności i uzdolnienia, temperament, motywację, a w przypadku kształcenia także zainteresowania, postawy czy aspiracje. Cechy osobowości nie istnieją niezależnie od siebie, lecz stanowią wzajemnie powiązany układ elementów.

Wyróżnianie **typów ludzi** – grupowanie ich ze względu na przyjęte kryterium psychologiczne stanowi jedną z podstaw indywidualizacji kształcenia. Człowiek jest taki, jakim się rodzi, czy też taki, jakim został ukształtowany przez otoczenie. Niektórzy psychologowie skłonni są przypisywać decydującą rolę czynnikom genetycznym, dziedziczności. Inni psychologowie podkreślają dominujące znaczenie czynników środowiskowych. Są też psychologowie twierdzący, iż rozwój osobowości jest uwarunkowany wieloma czynnikami, które o rozwoju tym decydują: czynniki dziedziczne w postaci zadatków wrodzonych, czynniki środowiskowe, oddziaływania wychowawcze i własna aktywność człowieka. O istnieniu różnic indywidualnych decydują zatem wszystkie wymienione czynniki. Wydaje się, że psychologiczne zróżnicowanie ludzi należy traktować jako przejaw bogactwa możliwości w zakresach czy sposobach działań. U różnych ludzi spotykamy się z różnymi kombinacjami cech osobowości, różnymi ich kierunkami i poziomami. **Celem kształcenia i wychowania** powinno stać się umożliwienie każdemu człowiekowi maksymalnego rozwoju tych cech lub sprawności, w zakresie których istnieje duże

prawdopodobieństwo osiągnięcia bardzo wysokiego poziomu rozwoju. Było by to różnicowanie w sensie pozytywnym, dające szansę wysokich osiągnięć w wybranej dziedzinie (dziedzinach) działalności. Każdy może w idealnych warunkach opanować daną czynność, działalność i wykonywać ją po swojemu, oryginalnie – z elementami **nowości twórczej**. Różnice indywidualne między ludźmi traktować należy w naszych warunkach społecznych, ekonomicznych i kulturalnych jako czynnik wielokierunkowego rozwoju osobowości poszczególnych jednostek.

Bardzo uzdolniona społeczność uczniowska o skryzalizowanych zainteresowaniach, która zdobywa duży zasób wiedzy z wybranych nauk i z powodzeniem wnosi ten kapitał wiedzy na wyższe stopnie kształcenia, zwiększa możliwości rozwoju posiadanych zdolności i zainteresowań, dzięki wysokiej sprawności i aktywności intelektualnej.

Od wielu wieków za główny czynnik warunkujący **powodzenie człowieka** w różnych dziedzinach życia uważa się **zdolności**. Jest więc zrozumiałe, że rozważaniom na temat zdolności poświęcono dawniej i poświęca się obecnie sporo uwagi. Wrodzone zdolności nie są – jak posiada Platon – właściwością stałą. Zdolności te można i należy rozwijać poprzez określenie, intencjonalne czynności wychowawcze.

Badania nad dziećmi uzdolnionymi wykazują, że liczba **uczniów wybitnie zdolnych** wynosi 5% wszystkich dzieci objętych nauczaniem w szkole. Mówi się też o ogólnej typologii uzdolnień, zgodnie z którą u dzieci występują uzdolnienia słowne, matematyczne, techniczne, artystyczne i twórcze. Przypisuje się także, że uzdolnienia słowne i artystyczne częściej występują u dziewcząt, a techniczne u chłopców. Dzieci uzdolnione przejawiają tendencję do szybkiego usamodzielniania się i są bardziej dojrzałe. Mają dużą łatwość kontaktów społecznych i zdolności przystosowawcze. Stwierdza się szybszy rozwój dzieci zdolnych, ich większą dojrzałość psychiczną, duże zrównoważenie w zachowaniu się, mniejszą nerwowość niż u innych dzieci. Cechuje ich dobra pamięć, dobra uwaga, bogate słownictwo, logiczne i krytyczne myślenie, zdolność do uogólniania, zdrowy rozsądek, oryginalność, inicjatywa, żądza wiedzy, żwawość oraz poczucie humoru.

Osiągnięcia ludzi warunkowane są przez określone właściwości psychiczne. Właściwość która decyduje o różnicach między osiągnięciami w rozmaitych dziedzinach, nazwano **zdolnością**. Ponieważ zdolności mogą przejawiać się w rozmaitych działaniach człowieka, przyjęty został podział zdolności na ogólne i specjalne. Zdolności ogólne przejawiają się w każdym działaniu i wpływają na wszelkie poczynania. Często mówiąc o zdolnościach ogólnych określa się je mianem inteligencji ogólnej, która definiowana jest jako ogólna zdolność do uczenia się, **ogólna zdolność rozwiązywania nowych zadań i problemów, zdolność przystosowania się do nowych zadań i warunków**.

Natomiast zdolności specjalne związane są z określonymi rodzajami, dziedzinami bądź formami działalności tzw. **Zdolności „do czegoś”**, zdolność do wykonywania pewnych rodzajów działalności, nazwane także zdolnościami

kierunkowymi, jako że występują w ramach określonych kierunków działalności ludzkiej.

Zdolności są określeniem pewnej potencjalnej możliwości do wykonywania czynności. Powszechnie uważa się, że inteligencja jest czynnikiem decydującym o efektach ludzkich działań. Biorąc pod uwagę wyniki badań dotyczących poziomu inteligencji, najczęściej za uczniów zdolnych uważa się tych, których iloraz inteligencji równa się 120 i więcej, a dzieci uzdolnionych wynosi 140 i więcej. Mówiąc “człowiek zdolny” sugerujemy, iż jest to człowiek mający jakieś zdolności bądź uzdolnienia.

Psychologowie formułując definicję “ucznia zdolnego” podkreślają, iż ucznia takiego charakteryzuje wysoki poziom zdolności, szczególnie wysoki poziom zdolności ogólnych.

W definicjach pojęcia “**uczeń zdolny**” uwzględnia się jednak nie tylko poziom zdolności ogólnych oraz zdolności specjalnych. Ucznia takiego charakteryzują wysokie osiągnięcia w nauce. Podkreśla się także znaczenie określonych dyspozycji twórczych lub “**twórczej wyobraźni**”. Inne cechy to szerokie zainteresowania, pracowitość, samokrytycyzm, łatwość uczenia się, zdolność do rozumowania abstrakcyjnego, duża ciekawość intelektualna, duży zakres uwagi oraz łatwość skupienia się przez dłuższy czas na danym problemie, bogaty słownik (w sensie jakościowym i ilościowym), zdolność do samodzielnej i skutecznej pracy, umiejętność czytania zdobyta przed nauką szkolną (w przedszkolu), duża zdolność obserwacji, inicjatywa i oryginalność w pracy intelektualnej, łatwość wykonywania zadań, szybkość czytania, wielorakie hobby, szeroki zakres lektur, skuteczne i częste korzystanie z bibliotek, zdolność operowania liczbami w arytmetyce.

Psychologowie twierdzą, że dość często u uczniów zdolnych występują niektóre zachowania łączone z różnymi niekiedy kilkoma cechami osobowości, m. in., że stosunkowo łatwo znoszą oni niepewność i konflikty, są wytrwali w swych dążeniach, samodzielni, mają poczucie własnej wartości, przejawiają skłonność do dominacji, niekiedy są agresywni. Wyróżniają się też zwiększoną wrażliwością, dużym poczuciem sprawiedliwości społecznej, wytrwałością w głoszeniu idei uznanych przez siebie za słuszne, bezkompromisowymi postawami. Niektórzy badacze twierdzą że osoby zdolne charakteryzują się wysokim poziomem neurotyczności (skłonność do reakcji nerwicowych).

Powodzenia ucznia zależą również od danego układu geograficznego – od środowiska naturalnego, w którym żyje człowiek, od warunków życia społecznego i kulturalnego. Wymienia się także różne przyczyny społeczno – ekonomiczne powodzeń szkolnych uczniów jak: sytuację materialną rodzin, z których wywodzą się uczniowie, poziom wykształcenia rodziców i atmosferę rodzinną.

Każda z tych cech wyróżnia uczniów zdolnych ale poszczególni uczniowie nie muszą mieć wszystkich wymienionych cech.

Dla pedagoga interesujące są wszystkie “wyróżniki” uczniów zdolnych. Ale z punktu widzenia efektów kształcenia szczególnie zajmujące jest właśnie to jakie osiągnięcia uzyskują ci uczniowie i w jaki sposób do osiągnięć tych dochodzą. Analiza tych charakterystyk prowadzi do wyodrębnienia cech swoistych dla procesu uczenia się oraz efektów uczenia się uczniów zdolnych.

Uczniowie ci:

- 1. Uczą się szybciej i łatwiej niż pozostali uczniowie.**
- 2. Opanowują znacznie szerszy zakres materiału.**
- 3. Potrafią opanować treści o stosunkowo najwyższym poziomie trudności, przy czym przejawiają skłonność do strukturyzacji materiału, dostrzegają związki, prawa, prawidłowości itd.**
- 4. Wyróżniają się oryginalnością i twórczym podejściem do zagadnień i problemów.**

Dzięki dostrzeganiu przez nauczyciela wszystkich tych przejawów zdolności, możliwe jest dostosowanie procesu nauczania (tempa, zakresu i stopnia trudności materiału nauczania) do procesu uczenia się i stworzenie uczniom optymalnych warunków nauki.

Sposoby kształcenia uczniów zdolnych to nastawienie na rozwijanie zdolności: szybszy rozwój uczniów zdolnych, wyposażenie ich w większy zakres wiedzy, umożliwienie im uzyskania wiedzy o wyższym poziomie trudności – zgodnie z poziomem ich rozwoju intelektualnego, poziomu zdolności i uzdolnień oraz kształtowanie u uczniów zdolnych myślenia twórczego, rozwijanie oryginalności. Upraszczając to: szybciej, więcej, na wyższym poziomie, oryginalnie.

Duże możliwości wzbogacania treści kształcenia istnieją również w różnorodnych zajęciach pozalekcyjnych, a więc w kołach zainteresowań, szkolnych klubach, organizacjach społecznych itp. Wszystkie te formy działalności pozalekcyjnej są przeznaczone dla uczestników przejawiających określone zdolności i zainteresowania. Są zatem szansą rozwoju uczniów uzdolnionych, rozwoju ich szczególnych zdolności. Zajęcia pozalekcyjne stanowią jedną z głównych form umożliwiających kształcenie rozszerzone o tzw. treści poza programowe. Wreszcie, wzbogacenie wiedzy uczniów odbywa się w czasie zajęć organizowanych w placówkach oświaty pozaszkolnej – w klubach, domach kultury, towarzystwach i organizacjach funkcjonujących poza murami szkół.

Znaczenie pozaszkolnej aktywności uczniów coraz bardziej podkreślają pedagodzy wszystkich krajów, tym więcej, że pozaszkolne źródła wiedzy – m. in. telewizja i radio – są przeważnie bardziej atrakcyjne i aktualne w oferowanych treściach niż szkoła. Problemem do rozwiązania jest więc wykorzystanie owych pozaszkolnych źródeł wiedzy i właściwe kierowanie zarówno procesem kształcenia w szkole, jak i poza szkołą. Z tym zaś związany jest problem inny – współuczestnictwo w procesie kształcenia nauczycieli, rodziców i innych środowisk.

Pedagogowie podkreślają, że umożliwienie uczniom bardziej intensywnej i bogatszej treściowo nauki ulubionych przedmiotów nauczania ma istotne znaczenie motywujące do wyjątkowego wysiłku. Uczniowie zdolni, ucząc się dodatkowych treści, nie tylko nie wykazują większego zmęczenia, lecz sprawiają nawet wrażenie iż wypoczywają przy studiowaniu ciekawych dla nich zagadnień. W przypadku uczenia się interesujących treści zjawisko takie można zaobserwować niemal u wszystkich uczniów.

Wzbogacenie treści kształcenia, nie zależnie od przyjętego rozwiązania, występuje zazwyczaj wraz z innymi zabiegami pedagogicznymi. Najczęściej sposób ten związany jest z różnymi formami grupowania uczniów zdolnych. Tworzy się więc dla nich specjalne szkoły lub klasy realizujące rozszerzony program lub program specjalny.

Ważną rolę odgrywa rozwijanie u ucznia **myślenia twórczego**. Powiada się, iż kształtowaniu dyspozycji twórczych towarzyszyć powinno: kształtowanie odpowiedniej motywacji do zachowań oryginalnych, stworzenie warunków do zindywidualizowanej nauki uczniów, sprzyjanie niezależności i pomysłowości uczniów, zachęcanie do produktywności (olimpiady, konkursy, wystawy, turnieje).

Z analizy różnych sposobów nauczania – uczenia się zdolnych uczniów wynika też, że są one związane z licznymi zmianami warunków dydaktycznych – ze zmianami treści kształcenia, zmianami w organizacji procesu kształcenia, odpowiednim doбором metod i środków, a także zdecydowanym zerwaniem sztywnych ram organizacyjnych kształcenia wiedza o tych zmianach oraz ich przyczynach i skutkach, o wzajemnych zależnościach między elementami systemu dydaktycznego, jest także istotnym składnikiem przygotowania do celowego, świadomego i efektywnego kształcenia.

Bibliografia:

1. Andrukiewicz W.: Kształcenie poprzez sukces, Edukacja i Dialog 2001
2. Arends R.I.: Uczymy się nauczać, Warszawa 1998 r.
3. Ayres L. R., Paris S. G.: Stawanie się refleksyjnym uczniem i nauczycielem, Warszawa 1997 r.
4. Brudnik E., Moszyńska A., Owczarek B.: Ja i mój uczeń pracujemy aktywnie. Przewodnik po metodach aktywizujących, Kielce 2000 r.
5. Eby J. W., Smutny J. F.: Jak kształcić uzdolnienia dzieci i młodzieży, Warszawa 1998 r.
6. Galloway Cch.: Psychologia nauczania i uczenia się, Warszawa 1998 r.
7. Gardner H.: Inteligencje wielorakie. Teoria w praktyce, Media Rodzina, Poznań 2002 r.
8. Gardner D.: Inteligencja emocjonalna, Media Rodzina 1997 r.
9. Hamer H.: Klucz do efektywności nauczania. Poradnik dla nauczycieli, Warszawa 1998 r.

10. Hornowski B.: Rozwój inteligencji i zdolności specjalnych, Warszawa 1986 r.
11. Jabłoński S.: Jak nauczać dla rozwoju dziecka, Edukacja i Dialog 2001 r.
12. Jarzabek P.: Dlaczego należy pomagać najlepszym uczniom?, Edukacja i Dialog 2001 r.
13. Maksymowska E., Wojna A.: Program wspierania rozwoju - Remedium - styczeń 1998 r.
14. Mejza H.: Sztuka motywowania, Edukacja i Dialog 2002 r.
15. Nakoneczna D.: W poszukiwaniu koncepcji kształcenia zdolnych, Warszawa 1998 r.
16. Modele opieki nad uczniem zdolnym, red. Partyka M. CMPP-P MEN, Warszawa 2000 r.
17. Partka M.: Zdolni, utalentowani, twórczy, CMPP-P MEN, Warszawa 1999 r.
18. Reykowski J.: Z zagadnień psychologii motywacji, Warszawa 1970 r.
19. Sosnowska J.: Szanse i zagrożenia dla rozwoju uczniów zdolnych, Edukacja i Dialog 2001 r.
20. Styk M.: Praca z uczniem zdolnym, Życie szkoły 2000 r.
21. Suchowa - Olech A., Szczepańska M.: Wystarczy nie przeszkadzać dziecku w rozwoju, Życie szkoły 1999 r.
22. Taraszkiewicz M.: Jak uczyć lepiej? Czyli refleksyjny praktyk w działaniu, Warszawa 1999 r.
23. Wieczór E.: Podążanie za uczniem, Edukacja i Dialog 2001 r.
24. Zajdel K.: Co słyhać u zdolnych?, Edukacja i Dialog 2001 r.